

ТУРИЗМТУРИЗМTOURISM*Сарсеитова А.Ш.***ТАЛАС ОБЛУСУНУН ТУРИСТТИК ОБЪЕКТИЛЕРИ***Сарсеитова А.Ш.***ТУРИСТИЧЕСКИЕ ОБЪЕКТЫ ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ***A.Sh. Sarseitova***TOURIST SITES OF THE TALAS REGION**

УДК: 379.83+351.853.1

Туризм жаатындагы ар бир мамлекеттин мамлекеттик саясатынын аксиомасы ички жана тышкы туризмдин өсүшүн ар тараптуу илгерилетүү болуп саналат. Бул саясаттын себеби, биринчи кезекте туризмдин экономикалык таасири. Акыркы он жылдын ичинде Кыргызстан эл аралык туристтик рынокко бекем кирди, бул дүйнөлүк атаандаштыкка карабастан, улуттук туризм индустриясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну талап кылат. Бул процессти токтото турган жана туристтик потенциалды ишке ашырууга тоскоол болгон негизги факторлордун бири – өлкөдө атаандашууга жөндөмдүү туристтик маршруттардын жоктугу. Изилдөөнүн максаты - кирүүчү жана чыгыш туризминин кыргыз туроператорлорунун деңгээлинде, ошондой эле мамлекеттик деңгээлде туристтик маршруттарды долбоорлоо практикасын изилдөө. Кыргызстандын туристтик маршруттарынын ассортименти изилдөөнүн автордук ыкмасы колдонулган. Бул макалада Талас облусунун негизги туристтик объекттери жана маршруттары каралган. Региондун физикалык-географиялык, климаттык шарттары, архитектуралык-тарыхый эстеликтер, жана ошондой эле жаратылыш ландшафт сүрөттөлгөн. Дүйнөлүк атаандаштык шартында Кыргызстандын ички жана тышкы туризм рыногундагы суроо-талапка ылайык, өлкөдөгү бардык факторлорду, каражаттарды жана өндүрүш технологияларын бириктирген атаандаштыкка жөндөмдүү туристтик маршруттарды иштеп чыгуу актуалдуу болуп жатат. Бул үчүн мамлекеттик маршруттарды түзүүдө мамлекеттик-жеке өнөктөштүк механизм колдонуу актуалдуу.

Негизги сөздөр: күмбөз, көрүстөн, суу сактагыч, корук, урандылар, климат, экономика.

Аксиомой государственной политики любой страны в сфере туризма является всемерное содействие росту внутреннего и въездного туризма. Причиной такой политики в первую очередь является экономический эффект туризма. За последнее десятилетие Кыргызстан прочно вышел на международный туристический рынок, что в условиях глобальной конкуренции обуславливает необходимость повышения конкурентоспособности национальной туристической индустрии. Одним из главных факторов, сдерживающих этот процесс и препятствующих реализации туристического потенциала, является нехватка в стране конкурентоспособных туристических маршрутов. Цель работы исследование практики проектирования туристических маршрутов на уровне кыргызстанских туроператоров въездного и выездного туризма, а также на уровне государства. Использовалась авторская методика исследования ассортимента туристических маршрутов Кыргызстана. В данной статье рассмотрены основные туристические объекты и маршруты Таласской области. Описаны физико-географические, климатические условия региона, архитектурно-исторические памятники, а также природные ландшафты маршрутов. В свете спроса на рынке внутреннего и въездного туризма в Кыргызстане в условиях глобальной конкуренции актуальным становится разработка конкурентоспособных туристических маршрутов, которые собирают воедино все имеющиеся в стране факторы, средства и технологии производства. Делать это актуально с использованием механизма государственно-частного партнерства, создавая национальные маршруты.

Ключевые слова: мавзолей, могильник, водохранилище, заповедник, городище, климат, экономика.

An axiom of the government's policy in tourism of any country is all possible assistance to increasing internal and inbound tourism. First of all, the economic effect of tourism is the reason for such policy. Over the last decade Kyrgyzstan strongly entered the international tourist market and it is necessary to enhance the competitiveness of the national tourism industry in conditions of the global competition. One of the main factors hindering this process and impeding the realization of the tourism potential is a deficit of competitive tourist routes in the country. The goal of the study is to research the practice of designing tourist routes at the level of Kyrgyz tour operators of inbound and internal tourism, and also at the level of the state. The authors' technique of researching a range of tourist routes of the Kyrgyzstan was used. This article describes the main tourist sites and routes of the Talas region. Physical and geographical, climatic conditions of the region, architectural and historical monuments, as well as natural landscapes of routes, are described. Due to the market demand for internal and inbound tourism in Kyrgyzstan in conditions of the global competition it becomes urgent to develop competitive tourist routes, which collect together all existing factors, means and technologies of production. It is important to use the public-private partnership in creating national routes.

Key words: mausoleum, burial ground, reservoir, reserve, settlement, climate, economy.

Талас облусу Кыргыз Республикасынын түндүк-батыш чөлкөмүнөн орун алган. Область 22-июнь 1944-жылы түзүлгөн. Талас облусунда 4 район (Талас, Бакай-Ата, Манас, Кара-Буура), 1 шаар – Талас, 90 айыл, 35 айыл өкмөтү бар. Түндүк-батышынан Казакстан, батышынан Өзбекстан, түштүгүнөн Жалал-Абад облусу, чыгышынан Чүй облусу менен чектешет. Аянты – 11,4 миң кв. км (республиканын жалпы территориясынын 5,7% ээлейт), калкынын саны – 199,9 миң (республиканын жалпы калкынын 4,1% түзөт).

Чокулуу Аксуу тоому менен Кыргыз жана Талас кырка тоолорунан башталган Талас дарыясы үч бурчтук формасын элестетет. Түндүк-батышынан дарыя кеңейип, жарым чөл жана Туран чөл ойдуна барып чектелет. Облустун аймагында 281 мөңгү (жалпы аянты 164,7 кв.км.) жайгашкан, алардын негизги бөлүгү Талас тоо кыркасынын түндүк капталынан орун алат. Эң ири суу Талас дарыясы, ал Каракол жана Үч кошой сууларынын кошулушунан пайда болуп, кенен өрөөн аркылуу батыш тарапка агат да, Моюнкумда соолот. Облустун территориясында көлдөр аз, эң эле ири көл бул шилендилерден пайда болгон Беш-Таш көлү.

Талас облусунун климаты кургак континенталдуу. Июль айынын орточо жылуулугу +15...+25°C, ал эми январь -6...-14°C түзөт. Күн тийген мезгилдин узактыгы 157-163 күн. Батыштан чыгышка карай жогорулаган жаан-чачындын жылдык орточо эсеби 300-400 мм түзүп, тоо этегинен башталып тоо эңкейиштери менен чокусуна чейин жетет. Жайы кургак, ал эми жер катмарын толук бойдон каптап калган кардын мезгили декабрь айынын орто ченине туш келсе, тоо этектеринде ноябрга туура келет.

Облустун экономикасы бул алкактын табигый климатына көбүрөөк ылайык келген тармакка негизделет. Өнөр жай тармагы начар өнүккөн. Негизинен айыл-чарба өндүрүшү басымдуулук кылат. Өндүрүштүн 90% пайызынан көп бөлүгүн тамак-аш, ун азык-түлүк тармагы түзөт. Айыл-чарбасында башкы орунду мал багуу тармагы ээлейт. Ал эми жер иштетүү тармагы буудай, тамеки, картөшкө, төө буурчак, жер жемиштерге багытталган, акыркы жылдары гана кант кызылчасы менен май өндүрүшүнө көңүл бурула баштады.

Талас дарыясын курчаган тоо кыркалары бири-биринен кыйла айырмаланып турат. Кыргыз Ала-Тоосунун кыркалары кимдир бирөө мөңгүлөр менен каптап, атайын тегиздеп, түздөп койгондой бир кылка үч миң метрден ашпайт; чыгыш бөлүгүндөгү чокулары гана кар сызыктарынан бир аз жогору көтөрүлөт. Кууш форманы алган аскалуу кырларга ээ Талас Ала-Тоосу анын бет маңдайынан орун алган, чокуларынын бийиктиги 4000 метрге жетет. Талас Ала-Тоосунун эң бийик жери – Манас чокусу (деңиз деңгээлинен 4482 м). Тоо кырларынын алдыңкы зонасында ири аянтты ээлеген бир нече мөңгүлөр жатат, ал эми тоо кыркаларынын боорлору болсо капчыгайлар менен каршы-терши бөлүнгөнү ачык байкалат; түштүк боорунан бери карай Чаткал, Чандалаш, Пскем кубаттуу тоо кырка жондору созулат.

Облустун негизги туристтик объекттери.

1. «Манас-Ордо» (Манас күмбөзү) кыргыз улуттук комплекси. Манас-Ордо комплекси бул – белгилүү эпикалык Манас баатыр тууралуу тарыхты камтыган кеңири өңүттөгү маданий-тарыхый комплекс. Уламыштар боюнча баатырдын сөөгү дал ушул жерге коюлган.

«Манас-Ордо» Талас шаарынан 15 чакырым ыраак чыгыш тарапта жайгашкан. Комплекстин

жайгашкан орду капыстан эмес, уламыштарга караганда Талас өрөөнүнүн ушул жеринде анын башкы аскер борбору жана ал баштаган колу жердеген.

Республиканын чегиндеги байыркы эстеликтеринин ичинен элге кеңири таанылган белгилүүсү бул Манас бабабыздын күмбөзү. Тилекке каршы илимий адабияттарда күмбөз жөнүндө маалыматтар кечирээк кездешет. «Манас» күмбөзү жөнүндөгү алгачкы кабар 1897-жылга В.В.Бартольддун «1893-1894-жылдарда илимий максат менен Орто Азияга баргандыгы жөнүндөгү билдирүү» - деген эмгеги жарыкка чыккан мезгилге туура келет. Эстелик Орто Азиянын ири изилдөөчүсү профессор М.Е.Массон айткандай 1907-жылы А.С. Колесникова тарабынан биринчи жолу фотосүрөтткө тартылып алынган. Бирок бул сүрөт жоголуп кеткен, ошондуктан жарык көргөн эмес. Ошондуктан Олуя-Аталык фотограф Ф.И.Белдермандын 1922-жылы тарткан фотосүрөтү «Күмбөздүн алгачкы фотосүрөтү» – деп аталып жүрөт. Ф.И. Белдерман 1937-жылы күмбөздү экинчи ирет сүрөтткө тартып алган жана ал сүрөттөр бир нече жолу илимий эмгектерде иллюстрацияланган. Күмбөз жөнүндө түшүнүк жана эстеликтин сүрөтү 1939-жылы жарыкка чыккан «Советтик Кыргызстандын искусствосу» илимий макаласын жарыкка чыгарган. Төңкөрүшкө чейин көчмөн кыргыз элинин арасында «Манас» күмбөзү ыйык жай, мазар катарында бааланган. Жол жүрүп бара жаткан адам кыя өтпөй, зыярат кылып, куран окуп аттанган. Адамдар курмандыкка мал союшуп, түлөө өткөрүшүп, Манас Атанын арбагынан биримдүүлүк, ынтымактуулук, ыймандуулук, токчулук, тынччылык суранган. Баласыздар зарлап перзент сурашып, оорулуулар ден соолук сурашып түнөп кетишкен. 30-40-жылдардын экинчи жарымында «Манас» күмбөзүнө зор көңүл бурула баштады. Ал археологдор жана архитекторлор тарабынан изилденүүчү объект болуп калат. 1934-жылы басма сөздөрдө П.П. Ивановдун «Таластын баш жагынын тарыхы жөнүндөгү маселеге карата» деген макаласы жарыяланып, анда «Манас» күмбөзүнүн архитектурасы тууралуу айтылуу менен эстеликтин сүрөтү да басылган. Кыргыз ССРнин Эл Комиссарлар Советинин алдындагы илим комитети менен Кыргыз педагогикалык институтунун директору Б.М. Зиманын жетекчилиги менен уюштурулган археологиялык экспедиция-

сы 1937-жылы күмбөздүн ички бөлүгүн казуу иштерин жүргүзгөн. Күмбөздүн чыгыш тарабындагы бөлүгүндө кийинчерээк коюлган эки табыт, ал эми борбордук бөлүгүндө адамдын ирээтсиз жаткан сөөктөрү табылган. Илимий экспедицияга катышкан кызматкерлер менен жергиликтүү калктын өкүлдөрү күмбөздүн алдында сүрөтткө түшүшкөн, ал сүрөттү архивден музей-коруктун илимий кызматкерлери А.Жунушалиев жана М.Ибралиевдер табышып, музейдин фондусуна өткөрүп беришкен. 1938-жылы күмбөздү кыргыз илимдер академиясынын тарых институтунун Александр Натанович Бернштамдын жетекчилиги астында Жети-Суу археологиялык экспедициясы изилдей баштаган. Экспедиция күмбөздүн ичин эки ирээт казууга киришет. Күмбөздүн жер пайынын алдында 1937-жылы табылган сөөктөн тышкары дагы жыгач табыт табылган. Бул бейиттердин деңгээлинен төмөнүрөөк алгачкы эки өлүк жаткан. Чыгыш тарабындагы бейит менен катар 1937-жылы изилденген батыш тарабындагы бейит күмбөздүкүндөй 25x25 см чийки кирпич менен жабылган. Бейиттин жер тамында эркектин скелети жаткан, скелеттин негизинде ал кишинин бою эки метрден ашык болгондугу далилденген. Күмбөздүн бетиндеги арабча жазууну 1938-жылы А.М.Беленицкий толук окуган. Улуу архитектуралык эстелик катарында «Манас» күмбөзү Кыргыз Республикасында биринчи ирээтте реставрацияга коюлган. Күмбөздүн өзү гана изилденбестен айлана тегереги да изилденген. Күмбөзү азыр Таласта сакталууда.

Манас баатырга арналган Талас туристтик комплексинин тарыхы советтик мезгилде эле башталган. 20-кылымдын 30-40-жылдары советтик археологдор менен тарыхчылар бул аймакта Орто Азиядагы уникалдуу тарыхый архитектуралык эстеликтеринин бири болгон Манастын күмбөзүн изилдеп, калыбына келтирүү менен активдүү иш алып барышкан.

1976-жылы бул жерге "Манас" эпосунун адабий-этнографиялык мамлекеттик музейи курулган. 1990-жылы кайрадан оңдоп түзөөнүн натыйжасында "Манас" мамлекеттик музей-коругу болуп өзгөргөн. Беш жылдан кийин, тагыраак айтканда 1995-жылы көз карандысыз Кыргыз Республикасы ЮНЕСКОнун камкордугу алдында өлкөнүн эгемендүүлүк жылдарындагы алгачкы маанилүү иш

чаралардын бири болгон "Манастын-1000 жылдыгын" масштабдуу деңгээлде белгилеген. Мына ошол иш чараны өткөрүүгө карата даярдык көрүү учурунда музейдин тегереги баштан аяк толугу менен оңдоп-түзөөгө алынган. 1996-жылы музей-корук Талас облустук "Манас-Ордо" комплекси аталышына ээ болгон. Андан көп өтпөй беш жылдан кийи, 2001-жылы улуттук комплекс статусун алат.

Комплекс башкармалыгынын маалыматына ылайык, акыркы бир нече жылдардан бери "Манас-Ордо" комплексине жыл сайын 120-140 миңге жакын туристтер келип көрүшөт.

Манас-Ордо комплекси кыргыз маданиятындагы маанилүү кубулушту сактап калуу максатында түзүлгөн. Комплекстеги негизги баалуулук бул Манастын күмбөзү.

Чын-чынына келгенде күмбөздө Манастын сөөгү коюлган эмес. Күмбөз эпосто сүрөттөлгөн доордон 5 кылым мурда курулган караханийлердин мавзолейи болуп эсептелет. Ал жерде караханий ханынын кызынын сөөгү коюлгандыгы болжолдонот. Өзгөн мавзолейине окшош келип, караханийлер доорунун акыркы жылдарына туура келген Манастын күмбөзү өзгөчө архитектурасы менен айырмаланат. Күмбөздүн сырты оймолонгон чоподон жасалып, чокусу Орто Азияда сейрек кездешкен кесилген конус формасында тургузулган.

Мындан тышкары күмбөздүн айланасындагы экспонаттар дагы көңүл чордонун ээлейт. Ал жерде бир топ балбал таштар, петроглифтер жана ар түрдүү доорго тиешелүү таштан жасалган тиричилик курал-жарактары топтолгон. Күмбөздүн экинчи тарабында Манас баатырдын атактуу кырк чоросу тегеректеп, анын чок ортосунда бийик секичеде Манастын статуясы коюлган эпостогу баатырлар аллеясы уюштурулган. Ошондой эле комплекстин территориясында жандуу манас айткан манасчыларды угууга мүмкүнчүлүк жараткан атайын боз үй тигилген.

Комплекстин орто ченинде чоң сейил багы бар. Аны менен эле бирге бүтүндөй өрөөнгө көз салып, комплексти толук бойдон алаканга салган, эпосто кездешкен Кароол чоку да музейдин аймагына кирет.

2. Кеңкол байыркы көрүстөнү. Аталган көрүстөн А.Н. Бернштам тарабынан ачылган, казуу иштери 1938-1939-жылдары А.Н. Бернштам, 1956-

1957-1960-жылдары И.К. Кожомбердиев, 2001-2002-жылдары Б.Э. Аманбаева тарабынан жүргүзүлгөн.

Жай дөбөлөрү I-V кылымдарга таандык. Ал көрүстөн жайлары жергиликтүү көчмөн калктан калган. Казуу иштери учурунда сөөктөр жер алдындагы төбөлүү камера түрүндөгү жана тик бурчтуу түрдөгү чукурларга, жыгач табытка же бир кишилик жыгачтан курчалган орундука көмүлгөндүгү аныкталган.

Көрүстөндөгү сөөктөр монголоид белгилери аралашкан европеоид расалык тибине тиешелүү экендиги белгилүү болгон. Көрүстөндөрдөн бир катар чоподон жана жыгачтан жасалган идиш аяктар, сөөк жана темир учтуу жаа октору, сөөктөн капталган жаалар, күзгү, жыгач отургучтар, жибектен тигилген кийимдер, чоподон жасалган ар нерсе түтөтүүчү идиштер табылган.

3. Чыңгыз Айтматовдун музейи. Чыңгыз Айтматовдун музейи Талас облусунун Шекер айылында жайгашкан. Шекер айылында 1928-жылы улуу жазуучубуз Айтматов Чыңгыз Төрөкулович туулуп, бой жеткенге чейин ошол айылда жашаган. Музей кыргыз элинин сыймыктуу уулу төрөлүп, анын бала-чагы өткөн эски тамда ачылган. Чыңгыз Айтматов ушул айылда 14 жашында айылдык кеңештин катчысы болуп эмгек жолун баштаган.

Жазуучунун турмушун, чыгармачылык жолун эске салган музей Айтматовдун туулган айылы Шекерде 1978-жылы жазуучунун элүү жылдыгына карата ачылган, ошондон тартып айылдын баалуу жерине айланган. Музейде 1000ден ашуун экспонаттар коюлган, бир катар макалалардын жана кол жазмалардын түп нускалары, сүйүктүү китептери жана бир топ сүрөттөр сакталган.

4. Беш-Таш коругу. Улуттук парк 1996-жылы түзүлгөн. Бул жерде жаныбарлардын сейрек учуроочу түрлөрү кездешет: арс чычкан, чил, кекилик, элик, суусар, тоо текеси, туркестан сүлөөсүнү, илбирс, бүркүт, кумай, ителги.

Беш-Таш коругу - Талас кырка тоолорунда жайгашкан ири жаратылыш паркы. Ал Талас шаарынын түштүк тарабына жакын жайгашып, Беш-Таш, Калба, Күмүш-Тоо жана Үрмарал капчыгайларын камтыйт. Коруктун деңиз деңгээлинен бийиктиги 1100 метрден 3500 метрге чейин жетет.

"Беш-Таш" деген аталышы капчыгайда бүгүнкү күнгө чейин турган бийик беш таштан улам

келип чыккан. Ал таштарга байланыштуу уламыш боюнча ач көз жана ууру беш каракчынын жасаган жаман иштеринен улам алар ташка айланып калган. Корук Талас облусунун жаратылышын сактап калуу максатында түзүлгөн. Капчыгайдын боору адам колу тие элек бийик арча карагайлары менен жыш капталып турат. Арча карагайларынан тышкары бул жерде тянь-шань карагайлары менен ийне жалбырактуу карагайдын бир түрү дагы кездешет. Беш-Таш коругунда 8 көл бар, алардын эң эле ириси Беш-Таш көлү.

Бул жаратылыш паркы треккинг жана көп күндүк эс алуу үчүн абдан ылайыктуу. Капчыгайдын баардык кооздугун көрүп чыгуу үчүн бир топ убакыт талап кылынат, бирок сарпталган убакыт ошол кооздука татыктуу.

Балык уулоону сүйүүчүлөр эч ойлонбостон эле Беш-Таш суусуна бара берсе болот, ал жерде кубулма форель балыгы да бар. Жаратылыш паркынын аймагында кооздугу менен уникалдуу келген тоо көлү да жайгашкан. "Беш-Таш" коругу табиятынын сулуулугу жана жаратылыш байлыгы менен адамды өзүнө тартып турат.

5. Киров суу сактагычы. Киров суу сактагычы Талас облусунун батыш тарабынан орун алып, суу сактагычтын тосмосунун (плотина) бетине дээрлик беш кабаттуу үйдүн боюндай заңкая бийик тургузулган Лениндин монументи менен белгилүү. Бул монумент советтик монументализмдин эң баалууларынын бири.

Суу сактагычтын курулушу 1965-жылы башталып Чоң-Капка капчыгайында 10 жылга жакын уланган. Мурда ал жерде Киров айылы жайгашкан эле, кийинчирээк курулуш иштери башталган мезгилде жергиликтүү калк кошуна айылга көчүрүлгөн. Суу сактагычтын негизги милдети Талас өрөөнү менен Казакстандын айыл-чарбасында сугат иштерин камсыз кылуу эле. Анткен менен көпчүлүк эс алуучулар ал жерди балык уулоо жана эс алуу жайы катары колдонуп келишет.

Суу сактагычтын эң терең жери 7 метр. Аянты 20 кв. км. Суу сактагычтын көкмөк суусунан мурда туристтерди Лениндин гигант скульптурасы кызыктырып келет. Айрым маалыматтарга таянсак,

Лениндин монументи дүйнөдөгү мындай түрдөгү монументтердин эң чоңдорунун катарын толуктайт. Ошондой эле белгилүү бир күндөрү тосмодон (плотина) ашырылып агызылган сууну көрүүгө болот. Ал суулар тосмо бассейнден (шлюз) шаркыраган катуу күү менен сапырылып ашып түшөт.

6. Байыркы шаар урандылары. Таластын батыш тарабында качандыр бир кездерде XI-XII кылымдарда гүлдөп өнүккөн орто кылымга таандык эң чоң калк жайгашкан пункт орун алган. Ал пунктун калдыктары азыркы Ак-дөбө шаар урандылары аймагында сакталып калган.

Жогорку палеолиттин (40дан 12 миңге чейинки жыл мурун) дагы бир кызыктуу табылгалары Ничке-Сай капчыгайында кездешет. Ал жерден байыркы кишинин турмуш тиричилик буюмдары табылган. Бирок бир топ көрүстөн жайлары изилдене элек. Ал эми Айырым-Ой капчыгайында рун белгилери сакталып калган. Петроглифтердин көпчүлүк бөлүгү Кууганды менен Майдантал суусунун кошулган жериндеги Күркүрөө суусунун боюнан табылат.

Адабияттар:

1. https://24.kg/obschestvo/56827_talasskaya_oblast_otch_ego_uturistov_zahvatyivaet_duh/
2. <https://too.kg/talas-region/>
3. <http://deptourism.gov.kg>
4. <https://www.open.kg/about-kyrgyzstan/territory-geography-and-administrative-division/talas-region/attraction-talas-oblast/218-dostoprimechatelnosti-talasskoy-oblasti.html>
5. <https://www.centralasia-travel.com/ru/countries/kirgistan/sights>
6. <https://limon.kg/news:64040>
7. <https://www.advantour.com/rus/kyrgyzstan/talas.htm>
8. Дудашвили С.Д. Туристические ресурсы Кыргызстана. - Бишкек, 2004.
9. Борбугулов М.Б. "Кыргыз жергеси" (жер-суу аттары) энциклопедия. / Ч.Т. Айтматов, С.Аламанов, Абдыгулов А. - Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы. - Фрунзе, 1990. - 368 б.
10. Карыпкулов А. "Талас облусу: энциклопедия" - Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. - Бишкек, 1995. - 316 б.